

UOT 911.2

LAMIYƏ HÜSEYNLİ

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ÇAYLARIN
FORMALAŞMASINDA RELİYEFİN ROLU

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında çayların formalaşmasında relyefin rolu haqqında məlumat verilmişdir. Dağlıq zonalarda çılpaq qaya çıxıntılarının səthə çıxdığı maili və qırıntılı yamaclar çayməhləgəlmə prosesində əsas mövqe tutur. Yamacların mailliyindən və mütləq yüksəkliyindən asılı olaraq dağlıq ərazidə yaranan bir-birindən fərqli relyef kompleksi mürəkkəb çayməhləgəlmə sisteminin yaranmasına şərait yaratmışdır.

Açar sözlər: *relyef, çay sistemi, çay dərəsi, dağ yamacı, maillik.*

Naxçıvan MR-in dağlıq zonası mürəkkəb geoloji və səthi quruluşa malik olduğuna görə ərazinin geomorfoloji bölgüsü müxtəlif tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. R.H.Məmmədova görə Naxçıvan ərazisi geomorfoloji cəhətdən Zəngəzur-Dərələyəz antiklinal qırıxıqlığının daxil olduğu denudasion proseslərin üstünlüyü ilə xarakterizə olunan dağlıq hissə və akkumulyativ düzənliklərdən ibarət Arazboyu hissəyə bölünməlidir [5].

B.A.Antonovun [4] təsnifatına görə bizim tədqiqat obyektı də yüksək dağlıq zonaya bölünməlidir. Naxçıvan ərazisinin geomorfologiyası haqqında K.N.Poffenqols [7], A.L.Reynqard [6], M.A.Abbasov [1] və başqalarının maraqlı təsnifatı mövcuddur.

Ərazinin geomorfoloji quruluşunun formalaşmasında endogen və ekzogen proseslərin kompleks təsiri böyük rol oynamışdır. Muxtar Respublikanın bu hissəsi geomorfoloji baxımdan süxurların yaş xarakteri və relyef formalarının müxtəlifliyinə görə bir-birindən fərqlənən hissələrə bölünür [2]. Azərbaycan geomorfoloji xəritəsinə nəzər salanda Naxçıvanın dağlıq zonasının denudasion struktur dağlardan ibarət olmaqla aşağıdakı hissələrə bölündüyünü görürük:

1. Nival-buzlaq, erozion-denudasion mənşəli yüksək parçalanmış, qırıxıqlı-qaymalı dağlar.
2. Erozion mənşəli yüksək və intensiv parçalanmış qırıxıqlı-qaymalı dağlar.
3. Arid-denudasion mənşəli alçaq, qismən orta, orta parçalanmış qırıxıqlı-qaymalı dağlar.

Çay dərələrini formalaşdıran amillər içərisində relyefi xüsusi qeyd etmək lazımdır. Naxçıvan MR-nın dağlıq zonasında relyef, çayların yaranması prosesində həlledici amil kimi çıxış edir.

Relyef çayların yaranmasında özünü aşağıdakı vəziyyətlərdən asılı olaraq göstərir [3].

1. Ərazinin dəniz səviyyəsindən yüksəkliyi.
2. Yamacların ekspozisiyası.
3. Səthin meyilliyi.
4. Ərazinin konfigurasiyası.

Tədqiqat obyektı dağlıq ərazidir. Ərazinin dəniz səviyyəsindən orta yüksəkliyi 1500 m-dir. Maksimal yüksəkliyi isə 3904 m-dir. Ümumiyyətlə Naxçıvan MR ərazisinin dəniz səviyyəsindən orta yüksəkliyi 1412 m-dir. Azərbaycan ərazisində bu göstərici 657 m-ə bərabərdir. Tədqiqat ərazisi Kiçik Qafqazın Zəngəzur və Dərələyəz silsiləsi və onların Araz vadisinə doğru uzanan orta dağ qollarıdır. Zəngəzur silsiləsi Kiçik Qafqazın ən hündür silsilələrindəndir. Qeyd edək ki, Zəngəzur dağlarında Qapıcıq zirvəsi (3904 m) Kiçik Qafqazın Azərbaycan ərazisindəki ən hündür zirvəsidir. Burada Yağıldərə (3827 m), Qazangöldağ (3814 m),

Sarıdərə (3754 m), Dəvəboynu (3560 m), Dəmirli dağ (3360 m), Biçənək aşırımı (3362 m), Küküdağ və başqa zirvələr relyefə xüsusi forma verir. Dərələyəz silsiləsi nisbətən alçaqdır və hündür zirvəsi 3120 m-dir.

Relyef xüsusiyyətlərinə görə muxtar respublika ərazisinin dağlıq zonası üç hissəyə bölünür:

1. Mütləq hündürlüyü 2200-2400 m-dən yuxarı yüksək zona.
2. Mütləq hündürlüyü 1200-2400 m-dən artıq olan orta dağlıq zona.
3. 1200-1400 m-dən aşağı olan dağətəyi zona.

Naxçıvan Muxtar Respublikanın dağlıq zonasında çılpaq qaya çıxıntılarının səthə çıxdığı meyilli və qırıntılı yamaclar hakim mövqe tutur. Yamacların mailliyi artdıqca denudasiya prosesləri də intensivləşir. Bu hadisə özünü ən çox cənub, şərq və cənub-şərq yamacları ekspozisiyada göstərir. Çayəmələgəlmə prosesində relyefin rolu yamacların ekspozisiyasında özünü birbaşa göstərir. Bu göstərici özünü ən çox iqlim faktoru vasitəsilə büruzə verir.

Belə ki, müxtəlif baxarlı yamacların qızması, işıqlanması, səthi buxarlandırması, səthə düşən yağıntıların miqdarı və s. göstəriciləri eyni deyildir. Eyni zamanda hakim küləklərə tərəf olan yamaclarla digər yamaclar arasında yağıntı və rütubətin miqdarı bir-birindən fərqlənir. Bu baxımdan Kiçik Qafqaz dağları kimi parçalanmış, qaymalı dağların müxtəlif ekspozisiyalı yamaclarının hava, su və enerji rejimi bir-birindən fərqlənir. Naxçıvan dağlarında ən isti və quraq yamaclar cənub və cənub-şərq baxarlı yamaclardır.

Relyef göstəricilərindən səthin meyilliyi xüsusi amil kimi qeyd edilmişdir. Naxçıvan dağlıq zonasında səthin mailliyi şərqdən qərbə doğru azalır. Belə ki, Zəngəzur dağları hündür olduğuna görə buradakı yamaclar arasında kəsmə yüksəkliyi çoxdur. Qərbə doğru Dərələyəz sıra dağlarında bu göstərici nisbətən aşağı düşür. Belə ki, Dərələyəz sıra dağları Naxçıvan ərazisindəki yamaclarının nisbətən yastı olması ilə diqqəti cəlb edir.

Zəngəzur dağlarının yüksək dağlıq zonası Dəmirli dağdan başlayaraq, cənub-şərq istiqamətində Araz çayına doğru yamacların meyilliyi 20-30°-dir. Ordubad şəhərindən şimalda yamacların meyilliyi 30-45° təşkil edir. Naxçıvançay hövzəsinin şimal hissəsində, Biçənək-Küküdağ rayonunda və Şərurun Axura kəndinin şimal hissəsində, Ordubadın Biləv kəndi yaxınlığında yamacların meyilliyi 10-15° arası dəyişir. Orta dağlıq zonada böyük bir ərazidə yamacların mailliyi 5-10°-yə bərabərdir. Bəzi ərazilərdə, xüsusilə dağarası çökəkliklərdə relyefin hamar olması ilə əlaqədar səthin meyilliyi 1-3°-dən artıq deyil.

Ərazinin konfigurasiyası əslində özündən əvvəlki üç komponentin təsirini özündə əks etdirərək əmələ gəlmiş ümumi görünüşü xarakterizə edir. Yamacların mailliyindən, ekspozisiyasından və mütləq yüksəkliyindən asılı olaraq yaranan dağlıq ərazidə bir-birindən fərqli iqlimə, bitki örtüyünə, hidroloji xüsusiyyətlərə malik ərazi vahidləri mürəkkəb relyef kompleksi əmələ gətirir.

Naxçıvan MR-in dağlıq zonasında relyefin ümumi və ayrı-ayrı elementlərinin təsiri ilə mürəkkəb çayəmələgəlmə şəraiti yaranmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov M.A. Naxçıvan MSSR-ın geomorfologiyası. Bakı, 1970, 160 s.
2. Allahverdiyev Ş.İ. Kiçik Qafqazın ultra əsaslı süxurları, aşınma qabığının mineralogiyası. Bakı, 1967, 150 s.
3. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 226 s.

4. Антонов Б.А. К геоморфологии из склонов Зенгезурского хребта. Баку, 1953, 293 с.
5. Алиев Г.А. Рельеф Азербайджана. Баку: Елм, 1993, 292 с.
6. Рейнгард А.Л. Геоморфологическое расчленение Закавказья / Геология СССР. Т. X, Москва, 1941, 331 с.
7. Паффенгольц К.Н. Геологический очерк Нахичеванской АССР. Баку, 1940.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: lamiyehuseynli1990@gmail.com

Lamiya Husseinli

THE ROLE OF RELIEF IN THE FORMATION OF RIVERS OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The paper provides information about the role of relief in the formation of rivers in the Nakhchivan Autonomous Republic. In mountainous areas, inclined and steep slopes, on which exposed rocky ledges come to the surface, play a key role in the process of river formation. Depending on the inclination and absolute height of the slopes, different relief forms in the mountainous area created conditions for a complex system of river formation.

Keywords: *relief, river system, riverbed, mountain slope, inclination.*

Ламия Гусейнли

РОЛЬ РЕЛЬЕФА В ФОРМИРОВАНИИ РЕК НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье представлена информация о роли рельефа в формировании рек в Нахчыванской Автономной Республике. В горных поясах наклонные и обрывистые склоны, на которых обнаженные скальные выступы выходят на поверхность, занимают основное положение в процессе формирования реки. Несколько отличающийся друг от друга комплекс рельефа, формирующийся в горной местности в зависимости от наклона и абсолютной высоты склонов, создал условия для формирования сложной системы речного образования.

Ключевые слова: *рельеф, речная система, речное русло, горный склон, наклон.*

(Akademik Ramiz Məmmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxil olma: İlkin variant 03.05.2021

Son variant: 10.06.2021